

L. BAZIN'ın ESERİ ve ESKİ TÜRK TAKVİMLERİNE AİT TERİMLER HAKKINDA*

G. KARA (çev. Mehmet ZEREN)**

ÖZET

Burada, Fransız Türkolog L.BAZIN'e ait eski Türk takvimleri konusundaki eserin G.KARA tarafından yapılan yayın tanıtımı ile beraber, tanıtmayı yapan yazarın olumlu eleştiri mahiyetinde işaret ettiği, bu konuyla ve özellikle kitabın kaynak olarak kullandığı eski Türkçe metinler ile ilgili önemli saptama ve ilâvelerini ihtiva eden makale, Fransızca'dan Türkçe'ye çevrilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk, takvim, BAZIN, kronoloji, tarih

Uzun bir aradan sonra, tanınmış Türkologlardan L.BAZIN'in metnini 1974 yılında daktilo ettiği kitabının yenilenmiş baskısı ile karşı-karşıyayız: Louis BAZIN, *Les Systèmes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien [Eski Türk Dünyasında Kronoloji [Tarihlendirme ve Takvim] Usûlleri]*, Paris 1991; eserin bu ikinci defa yazılışı, yazarın VI.-VIII. yüzyıllardaki eski Türkler'in kullandıkları değişik takvimler üzerindeki mühim ve şöhretli çalışmasının 1988'de ikmâl edilmiş olmasına karşın, gözden geçirilmiş bir diğer şeklidir. Yazarın incelediği takvim sistemleri arasında, Hristiyan, Budist veya Mani dinine mensub, Uygurlar, yukarı-Yenisey yazıtlarında bahsi geçen Türk toplulukları, Kumanlar, eski Bulgarlar [Etil Bulgarları]*** ve İslâmiyet'i kabul etmiş Türk topluluklarının kullandıkları [takvimler] bulunmaktadır; bunun gibi,

* G.KARA, "Critica: L.BAZIN, *Les Systèmes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien*, (Bibliotheca Orientalis Hungarica, vol.XXIV), Akadémiai Kiadó, Budapest, Editions du CNRS., 571s., Paris 1991.", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVII, (1-2), ss.201-206, Budapest 1994.

** Dr., T.C. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

*** [...]: Bu metni tercüme edenin ilâve ettiği açıklamalar; (...): Metnin orijinalindeki parantezli açıklamalar.

incelenen takvim sistemlerinin birçoğu “on iki hayvanlı eski Türk takvimi”nin muhtelif şekilleridir; bunlar arasında Uygur-Mogol takvimi, Nesturî Türkler’in ikili takvimi, Kumanlar’ın yortu takvimi, Türk takvimlerinin ilk İslâmî tasnif şekilleri, halkın kullandığı avam takvimler, özellikle runik harfli, Sogdça, Maniheist, Aramî, Brahmî, vb. dil ve alfabeler ile ifade edilmiş doküman ve metinler üzerinden incelenmişlerdir. Bu konulara [takvim sistemlerine] ait bazı teknik terimler ve bunların birtakım özelliklerine dair mütalâalar aşağıda yer almaktadır:

Türkçe yañı ay’ı, Mogolca sine sara’yı = “yeni ay” ve bilhassa Mançu dilindeki içe biya’yı da ele alırsak, lamoute/ewen bēg anḡamtan (47), bunların mülkiyet ifade eden kelimeler olduğunu görürüz, bunlar “ayın yeni bir devreye başlaması [cycle lunaire], yeni bir ayın başlaması, yeni ay” anlamına gelirler, ayrıca bk. Kırgızca’daki ay jañısi [ay yenisi].

Türkçe’de ayın evrelerine verilen isimleri (bk. BAZIN, *age.*, kavramlar dizini, s.561), XIV. yüzyıla ait Mogolca bir takvim parçasında da yer alan (*Altorient Forschungen*, vol.4, Berlin 1979, s.194) ve günümüzdeki şekli run olup kuzey Çincesi’nde Yuanlar’a ait žün’ün Uygurca şekli olan, orta Mogolca š-ün ile karşılaştırmak gerekebilir.

Kırgızca’da “on iki hayvanlı devrenin (çağını gösteren tabir)” [on iki hayvanlı takvimin on iki yıllık dönemlerden oluşan bir asrı]**** anlamına gelen müčöl’e (s.59), RAMSTEDT, Mogolca möče/möči = “had, çeyrek parça [≡ takvimin mevsim olarak dört bölümünden biri olabilir...]”, möčilge(n) = “devir/devre (iki onluk devre, vs.)” ve Kalmukça möč(n)/müč(n) ve möčlgn ile karşılık bulmaya çalışmıştır (*Kalm. Wb.*, s.267, 269).

Orta Mogolca’daki hoon/oon = “yıl” (takvim yılı) kelimesinin Türkçe’deki ot = “ot, yeşillik” kelimesi ile alâkalandırılması pek mümkün görülüyor; krş. Kitanca po = “mevsim”, Cürçi[ce] pon/fon, Mançuca fon = “zaman, mevsim”. Kitanca takvim yılı anlamında kullanılan kelime ai olmalıdır (bunun “küçük hurufat” sisteminde muadili Činggeltei ve al. olarak çözülmüştür; bk. Mançuca aniya, Nanai[ca] aigan’a ve Ewenki[ce] annga).

**** bk. Osman TURAN, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, Ankara 1944, s.55.

Kazakça “24 saatlik süre” anlamına gelen, tǎülik/tǎulik kelimesini ((42-43), (SAURANBAEV, *R.Kaz.Sl.*, 798a), krş. Karakalpakça tǎulik (BASKAKOV, *R.KkpK.Sl.*, 988a), Kazan Tatarcası'nda tǎülek (GANIEV, *R.Tat.Sl.*, 616a), Çagatayca tǎwlük (RADLOFF, III, ss.1127-8'de *Bâbüir[nâme]*'den naklen)) ele alırsak, bu kelimeyi Mogolca isim-fiil tegüs = “kâmil(en), bütün(üyle)” ve “ikmâl etmek, bitirmek” ile mukayese etmek zor görünüyor, çünkü bu kelimenin seslilikarası [intervokalik] sessiz harfi kapalı [tikalı, mehmuz], oklüziv bir harf olup [aynı zamanda telaffuzda da] kaybolmuyor (Kazakça tüges'e de bakınız)¹.

Eğer Rusça sutki (Kazakça sötke) ve Arabça sâ'at (Kazakça sayat) kelimelerinin Türkçe formlarını [şekillerini] zikretmek gerekirse, orta Mogolca'dan da bilinen, aynı şekilde Türkçe'den Rusça'ya iktibas edilmiş kelimelerden ças kelimesini ve Türkçe çay yada çay = “ölçüt, süre” (meselâ M.SHÖGAI TO tarafından neşredilen Uygurca-Çince vokabüler kitabı *Weiwuerguan Yiyu*'a bakınız) kelimelerinden de bahsetmek gerekecektir.

¹ Kırgızca tǒölük diye bir kelime mevcuttur fakat = “bir deve boyu, yüksekliği” anlamına gelen bu kelimenin, burada ele alınan Kazakça kelime ile hiç bir müşterek tarafı yok. Diğer yandan Kazakça ay adı olan säuir = “dördüncü ay, Nisan” (ISQAQOV, *Qazaq Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, vol.8, Almatı 1985, s.240) kelimesinde ä sesli harfi, u harfi önünde aşikâr bir şekilde ön plana çıkıyor. Şu örnekler ile mukayese ediniz: Özbekçe sawır = “boğa”; dǎuir = “devir” (ISQAQOV, vol.3, 1978, s.89, krş. Özbekçe dawır); kǎuap = “şiş kebapı” (ISQAQOV, vol.4, 1979, s.531, krş. Özbekçe kabob, Volga Tatarcasında kabap); zǎuir = “İslâmiyet dinine [?] ait [kutsal] kitablardan birinin adı [≡ *Zebâr*]” (ISQAQOV, vol.4, s.380, krş. Özbekçe zohir, grtlakdan çıkan h ile); kǎuir = “düşman” (žau, düşpan) (aynı yer., krş. Özbekçe kofir); mäue = “meyve (žemis [yemiş], židek, žüzim [üzüm], miua)” (ISQAQOV, vol.7, 1983, s.169, krş. Özbekçe mewa, Kırgızca mäyba ve mömö); mäurit = “an, zaman” (aynı yer., krş. Özbekçe mawriğ); vs. Bu kelimelerin birçoğu Arab-Fars kökenlidir ve burada i veya damakdan telaffuz edilen başka bir unsur [harf] sebebiyle a > ä değişimi görürüz (örnek olarak Arabça kâf gibi); fakat Kazakça'daki täñri = “Tanrı, Yaratıcı” (ISQAQOV, vol.9, 1986, s.66; Volga Tatarcası'nda täñre, Kırgızca teñir), säurek/säürük = “dört yaşındaki damızlık [≡ dört yıllık süre?], genç damızlık aygır” (ISQAQOV, vol.8, s.240'dan: “žañadan üyir ala bastayan žas ayyır”; RADLOFF ise, aynı denklikde BUGADOV'un zikrettiği gibi sauruç kelimesini gösteriyor) ve diğer eski Türkçe kelimelerde ilk hece, görüldüğü gibi sesli ä'den müteşekkildir. Á.BERTA, *Lautgeschichte der Tatarischen Dialekte*, Szeged 1989, ss.119-124 ile de bilhassa karşılaştırınız, burada yeni ses unsuru [fonem] ä'nin gelişimi, äyrän < ayran, yáš < yaş, ešläpä < Rusça šlajäpa, čäčäk, bär- = “vurmak” ve ber- = “vermek”, vs. ile açıklanmış.

Ortaçağ Mogolları'nın takvimindeki ay adlarına dair bilgilere (ki, Bay BAZIN konunun itinalı bir tetkikini bize sunuyor)² ve halkın kullandığı takvimler hakkındaki malûmâta, DUL'ZON'un Yukarı [bundan sonra "Y" ile gösterilecek] ve Aşağı [bundan sonra "A" ile gösterilecek] -Çulım [Č = Ç]^{****} Türkleri'nin kullandıkları ay isimleri hakkında elde ettiği verileri de eklemek mümkündür (A.P.DUL'ZON, "Čulimsko-Tjurkskij Jazyk", *Jazyki Naradov SSSR*, Moskva 1966, s.463). Aşağıda yer alan [Aşağı-Çulım Türkleri'ne ve Yukarı-Çulım Türkleri'ne ait] birbirine paralel iki liste, avcılarının ve balıkçıların takvimini göstermektedir:

1°) Y čil-zırti = "yıl meşesi [yıl kütüğü]" — A yıl sirtı ay = "yılın büyük meşe ayı"; 2°) Y tülgay = "tilki ayı" — A qırlang ay [≅ kırılmış/kırık ay; ≅ kırılmaç ayı?] = "küçük meşe ayı"; 3°) Y küçügen ay = "kartal ayı" — A küjügän ay = "aynı kelime [id.]"; 4°) Y qarğay = "karga ayı" — A aynı kelime [id.]; 5°) Y kögay = "guguk kuşu [kukumav kuşu] ayı" — A aynı kelime [id.]; 6°) Y arıq palıq ay = "yavan balık ayı" — A qır diğ ay = "küçük su sedleri [barajları] ayı"; 7°) Y izig yürgen ay = "sıcak balık yumurtası ayı" — A uluğ tiğ ay = "büyük su sedleri ayı"; 8°) Y quzuq ay = "ceviz (= servi cevizi, Sibiryaya çamı cevizi) ayı" — A axwalğay (aq palıq ay) = "beyaz balık (beyaz somon balığı) ayı"; 9°) Y çaziy ay = "yaprak dökümü ayı" — A yarıš ay = "parlak ay [dolunay] ayı"; 10°) Y čalač qağ ay = "çıplak [yapraksız] ağaçlar ayı" — A qızir yağ ay = "kırmızı [kızıl] yapraklar ayı"; 11°) Y čarim qıš čarim çay = "yarı kış, yarı yaz" — A yalac qağ ay = "çıplak [yapraksız] ağaçlar ayı"(c = ts); 12°) Y kičiy sooq = "küçük soğuk" — A kijiğ ay suağı = "küçük soğuk ayı" (tam anlamıyla: "ayın küçük soğuğu [küçük ay soğuğu]", j = dz); 13°) Y uluğ sooq = "büyük soğuk" — A uluğ ay suağı = "büyük soğuk ayı" (n° 12 deki anlam tertibi ile aynıdır).

Bu listelerdeki bazı deyimler [ve miadlar], RADLOFF'un *Versuch*, vol.I, col.7'sinden daha sonra, Bay BAZIN'in, güney-Sibiryaya dillerinden aktardıkları ([ss.] 364-368) ile paralellik [ve benzerlik] arz ediyor; bakınız: [s.] 364.

² Bilhassa Louis LIGETI tarafından çözümlenen, *Menggu Yiyu* veya *Zhi-yuan Yiyu* (L.LIGETI, *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, XLIV, Budapest 1990, s.75, nr.475-487) ile ve yine aynı sayıda yer alan benim [G.KARA] alfabetik dizin çalışmam ile karşılaştırmış, meselâ, kükümler/kühümler, s.310 ve kelebdir s.304 ve s.306, ügöljin, s.304, 306 ve ss.332-333. Ayrıca bakınız: [A.] MOSTAERT, *Textes Oraux Ordos*, [Pékin 1937] s.132, not, vs.

^{****} Bu ve benzeri açıklamalar *Tarih Dergisi* hakemliğinin ısrarı ve ikazı sonucunda ilâve edilmiştir.

Bilhassa, Kuman, Qara Qıryız = Kırgız, Qıryız = Kazak, Baraba, aşağı-Çulım Küarikleri, Soyon, Sagai [i ≅ y], Šor [Š = Ş], Altaı, vs. Türkleri'ne (RADLOFF, I, col.6-9) ait ay isimleri listeleri ile karşılaştırmız. DUL'ZON tarafından verilen liste daha mufassal ve farklı bir izah sunuyor.

B.BAZILXAN, yazdığı Mogolca-Kazakça sözlüğünün ekler bölümünde (B.BAZILXAN, *Moŋğolša-Qazaqša Sözdik*, Ulaanbaatar-Ölgiy 1984, [ss.] 877-881), Kazakça ay adlarını ve başka takvim tabirlerini [/ve miadlarını] ihtiva eden iki liste sunmuştur: kökek = “guguk kuşu [kukumav kuşu] (ayı)” karşılık olarak Mart ve Nisan aylarına denk gelmektedir, [oysa] bu ayların Mogolca muadili Haziran ayına tekabül eder. SAURANBAEV on iki ayın, on tanesi için (Mayıs ve Kasım hariç) on üç geleneksel isim gösterir ki bunlar da başka bir izahat tarzı olarak kabul edilirler.

Çuvaşlar kendi hususî ay isimlerini muhafaza etmişlerdir: mǎn kǎrlǎç = “büyük soğuk: Ocak (-Şubat)”; kěšĕn k. = “küçük soğuk: Şubat (-Mart)” (krş. V.G.EGOROV, *Ėtimologičeskij Slovar Čuvaškogo Jazyka*, Čeboksary 1964, s.101: yazar burada k.'yı [kǎrlǎç'ı] Hakaşça xǐrlas ile mukayese ediyor); puš uyǎx = “serbest, meşguliyetsiz ay [≅ tatil ayı]: Mart (-Nisan)” (EGOROV, s.170); aka uyǎxĕ = “tohum saçmak ayı”; šu u. [uyǎxĕ] = “yaz ayı”; šĕrtme u. = “tarla toprağının dinlendirildiği [nadas] ay”; utǎ u. = “kuru ot ayı”; šurla u. = “orak ayı [ekin biçme ayı]”; avǎn u. = “vurmak, dövmek [≅ avlanmak] ayı”; yupa u. = “mezar [sin] ayı” (krş. EGEROV, s.349: yupa = “mezar sütunu”); čük u. = “(sonbahardaki) kurban ayı: Kasım”; raštav u. = “Noël ayı (Ruşça: roždestvo)”, (bk. N.P.PETROV, *Russko-Čuvaškij Slovar*, Moskva 1971 ve M.I.SKORCOV, *Čuvašla-Virasla Slovar*, Muskav [Moskova] 1982). Bütün bu malûmâtın açıklamalı karşılaştırmasının yapılması ayrı ve özel bir çalışmaya değer mahiyettedir; bu da, bu satırların kapladığı yerden [ve bu yazının muhtevasından] daha kapsamlı bir işi gerektirir.

Bay BAZIN, anıtsal yazıtların metinlerinin okunuş ve tefsir edilmesine dair önemli birçok düzeltmeler ve izahlar önermektedir. Meselâ, girizgâhındaki ilk cümlelerin tefsirinden dolayı, runik harfli Süüji (<Següji [Süci]) yazıtının Kırgızlar zamanına, yani, 840'lardan sonraki yıllara tarihlendirilmesi gerektiğini öne sürüyor ([ss.] 96-97). İşte metnin bahis konusu olan kısmı: Uyyur yerintǎ Yaylaqar qan ata kel/tim (?), RAMSTEDT tarafından şöyle tercüme edilmiş: «Im lande der Uiguren war ich, Jaklakar-Kan-Ata, ein Ankömmling [= “Uygur ülkesinde[,] ben, [yani] Jaglakar-Kan-Ata[,] bir yabancıydım”]». Bay BAZIN'e göre ise, 1°) Kırgız cengaverinin (Qırqız oylı

män = “ben, Kırgız’ın oğlu [Kırgızoğlu]”) Uygurlar’ın hükümdar boyunun adı olan Yağlaqar ismini taşıması mümkün değildir; 2°) ata = “baba, peder” «Lallwort [= “düzensiz ifade şekli”]»ü, Uygurlar’da kullanılmakta olan bir soybağı tabiri değildi ve yine bu kelime, Uygur hükümdar zümresi tarafından taşınan bir resmî asalet sıfatı değildi, bu suretle ata, at- = “(tekrar) atmak”ın zarf hali olmalıdır, ve/veya; 3°) ta son ek edatı burada ablatif eki vazifesi görüyor. Bütün bu nedenlere göre BAZIN sonuçta cümleyi şu şekilde çeviriyor: “Uygurlar’ın ülkesinden, Yağlakar Han’ı [tekrar] çıkarmaya/[geri] atmaya eriştim”. Her ne kadar maharetli yapılmışsa da, bu çevirinin bizzat kendisi, asgarî bir gramer kaidesi zorluğu taşıyor: [bu cümlemin yapısında,] nesnenin kendisi, belirsiz bir nesne durumunda olan ve aküzatif son eki almak istidasında olan bir kişi adı veya unvanıdır (meselâ krş. A.N.KONONOV, *Grammatika Jazyka Tjurkskich Runičeskich Pamjatnikov VII-IX. vv.*, Leningrad 1980, ss.152-153).

Bu meseleye S.E.MALOV tarafından, kendisinin *Pamjatniki Drevne-Tjurkskoj Pis'mennosti*, (Moskva-Leningrad 1951), isimli müntahabât mecmuası [chréstomathie] mahiyetindeki eserinin 77. sayfasında değinilmiştir; MALOV burada, yukarıda bahsi geçen Süci yazıtının ilk cümlesi için birbirine paralel [yakın] üç çeviri öneriyor: 1°) «Ja Jaglakar-chan-ata, prišel iz ujugurskoj zemli [= “Ben Jaglakar-chan-ata, Uygur yerinden geldim”]»; veya 2°) «... iz ujugurskoj zemli, nazyaemoj Jaglakar-khan [= “... Uygur yerinden, Jaglakar-khan adında”]»; veya 3°) «... iz ujugurskoj zemli ot Jaglakar-chana [= “... Uygur yerinden Jaglakar-chan’dan”]»; MALOV bu arada RAMSTEDT’in yaptığı çevirinin Rusçasını da veriyor, fakat Uygur Hanı’nın adını ve unvanını zikretmiyor: 4°) «ja prišelee v zemle ujugurskoj [= “ben Uygur yerinde[n] geldim”]». MALOV eserinde, metni ikmâl etmek için tekrar ele alırken, metnin çözümlenmesine dair bazı problemler hakkındaki şerhleri (giriş cümlesi için dört Rusça varyant [muadil okunuş] önerisi ile) ve daha çok A.N.BERNŞTAM’ın *Enisejskaja Pis'mennost' Tjurkov Teksty i Perevody*, adlı eserindeki (Moskva-Leningrad 1952, nr.47, 84-90) çeviriye yönelik şiddetli eleştirisi ile farklı tefsir ve izahat sunuyor. O, “üst-üste iki nokta”lı durumlardan sonra da ya da ça son ekinin [suffixe] ayrı bir şekilde yazılabileceğine dair bazı örnekler sıralıyor ve bu cümlede lokatif-ablatif bir son ekin söz konusu olmasının imkânsız olamayacağını düşünüyor. Nihayet cümleyi şu şekilde okumak lâzım gelir: U. : yerintä: Yağlakar: qan: ta: käl(tim) = “Uygurların diyarına, Y. Han’ın nezdine [huzurunda bulunmaya] geldim”. Fakat bu takdirde = “baba” anlamına gelen ata, veya = “[tekrar] çıkarılan/[geri] atılan” anlamına gelen

ata kelimesi olmaksızın, yazıtın bahsettiği kahraman, gerçekten de dışarıdan gelen bir Ankömmling [= “yabancı”] Kırgız olacaktır. Herhalde mesele çözümlenmeden kalıyor. (Bundan başka, Bay Talat TEKİN bizim burada tesbit ettiğimiz Lallwort'ü [ata'yı], Onggin-gol (= “Onggi ırmağı” Onggi-yin γool)³ yazıtının 4. satırının sonunda da tesbit etmiş, TEKİN'in sanısına göre bu satırda, İşbara Tarqan [İşbara Tarkan] babasından söz ediyor: (El) ätmis atam (...), fakat bu kısa pasaj [bend], bazı kısımlarının okunması aşağı-yukarı imkânsız hale gelmiş [silinmiş] olan küçük bir parçadır⁴.

BAZIN'ın kitabının 126-127, 153. sayfaları Ejderha yılının adı konusuna ayrılmış olup, bu mevzu hakkında runik harfli bir Uygur yazıtı olan Terkh/Terki yazıtının, batı yüzü, 2. satırında geçen: ulu yıl (y^ay^la^dm: uluyılqa:) cümlesine bakmak lâzımdır (bk. S.KLYASHTORNY, *Acta Orient. Hung.*, XXXVI, Budapest 1982, s.341 ve faksimile).

Doğu Türkleri'ne ait runik harfli yazıtlardan alınan örnek metinler üzerinde kronolojik teknikler uygulanarak, inceden inceye yapılan tahlil ve çözümlenmeler vasıtasıyla (III. kısım, 41-89. paragraflar, ss.152-208), söz konusu bu yazıtlarda bahsi geçen olayların özü ve bunların tarihlendirilmesi hususunda birçok doğru saptama yapıldığını görüyoruz.

KÂŞYARİ [KAŞGARLI MAHMUD]'nin eserinde de zikredilen, Köl Bilgä xân'ın adındaki Köl elkabını (tekrar karşılaştırınız: DANKOFF ve KELLY, *Compendium*), Türkoloji'de bugüne kadar alışlagelmiş hususî şekli olan Kül yerine Bay BAZIN, haklı olarak (CLAUSON, *ED.*'ye rağmen), uzun ö ile Köl Tegin şeklinde okuyor (s.137), zira bu okunuş Türkçe'nin, Türkmençe ve Yakutça'daki ses hususiyetleri ile de teyid ediliyor; ve O'nun bu konuda dayandığı kanıt da Dalai Lama'nın Mogolca unvanı olmuş. Buna 1246 tarihli

³ Tabî ki bu yazıtların Mogolistan [Mogolyeri]'da buldukları mevkiilerin yer adları, cevaplanamamış bazı mühim sorulardan dolayı, Mogol toponimi literatüründe doğru-düzgün bir şekilde tasnif edilemiyor; maamafih Mogolca ile uğraşan dil uzmanları için, Mogolca kelimelerdeki eski ve yeni ses bütülmeleri [düzensizlikleri] sorunu ile uzlaşmak kolay değildir, öyleki: İkh Khöşööt/Yeke Kösiyetü yerine İkhe-Khuşotu, İkh Asgat/Yeke Asqatu yerine İkhe-Askhete, Khoit Tamir/Qoyitu Tamir yerine Khoytu-Tamir, Terkh/Terki veya Tariat/Tariyatı yerine Terkhin-Tariyat, vs. denmiştir.

⁴ Uygurca ata = “baba” kelimesi için karşılaştırarak bakınız: Klaus RÖHBORN, *Uigurisches Wörterbuch*, Lieferung 4, Wiesbaden 1988, ss.254-255, bilhassa Suv 608 10-12'ye bakınız: 10 ol üç tegitlär xua çäçäk 11 tüş yemiş idigäli ataları ilig bägkä 12 ötünüp ayıtıp qaltılar = “üç prens, hükümdar beğ olan baba (ata)larından, tevazu ile meyve ve çiçekleri toplama (izni) istediler ve (bunları koparıp aldıktan sonra, onlar) (ormanda) kaldılar”.

Güyük damgası üzerinde yazılı olan *dalay*-in çan ibaresini de ekleyebiliriz (krş. PELLİOT, *Les Mongols et la Papauté*, vs.).

Burada kronolojik ve paleografik tetkiklerin yardımıyla Onggi yazıtının, tarihlendirilmiş mezartaşları arasında muhtemelen en eski metne sahip olduğu ortaya çıkıyor (41-52. paragraflar). Paleografik kanıt burada daha az önem taşıyor; zira Bay BAZIN'e göre Onggi mezartaşının kahramanın, yaklaşık en olası ölüm tarihi olan 719 yılı ile, Köl Tegin'in ölüm tarihi arasında kalan 12 yıllık süre, paleografik farklılıkların açıklanabilmesi için çok kısadır; şunu da ilâve etmek gerekir ki, meselâ Latince'de B şeklinde gösterilen k^o'nın işareti gibi "arkaik"(veya "arkaizan" ?) [eski üslûb tarzında] unsurlar [dil ve yazı unsurları] Terkh ve Şine Usu yazıtlarında da tekrar karşımıza çıkıyor (tekrar bakınız: Dimitrij D.VASIL'EV, *Grafičeskij Fond Pamjatnikov Tjurskoj Runičeskoj Pis'mennosti Aziatskogo Arealı*, Moskva 1983, s.119). Öyle görünüyor ki burada bahis konusu olan da, paralel zamanlarda meydana getirilmiş olsalar bile, yazıtların bölgesel farklılıkları ve bunlara ait çok çeşitli yazı ve kitabet [inşâ] "ekol"lerinin [usûllerinin] ve üslûblarının mevcut olmasıdır.⁵

Aynı şekilde çok kısa ve muammalı metinlere sahip Talas anıtları (ss.199-208, 81-89. paragraflar), Khoit Tamir yazıtları gibi, muhtemelen askerî kişilere ve elçi veya seyyahlara ait, alelacele ve özensiz yazılmış yazıları [notları, metinleri] çözümlenmek de, pek o kadar kolay değildir (IV.bölüm, 3-11. paragraflar, ss.209-221). Bay BAZIN'e göre bunlar 735 ile 760-763 yılları arasındaki bir süreye aittirler. Bu devirde meşhur Beşbalıq [Beşbalık] şehri birçok elçi için tayin ve gönderilme yeri [mürsel] idi, meselâ İn(i) Öz İnänčü böyle şahıslardan biridir. Bu şahsın adı olan İn'öz İ. kelimesi, Bay BAZIN tarafından, b'ödkä < bu ödkä kelimesi örneğinde olduğu gibi, ilk haline dönüştürülerek açıklanmıştır. O, burada mutlak şekilde, kent adını görmekte [bulmakta] haklıdır, fakat metnin hususî şeklindeki pe(y) ibaresinin, Çince bei = "kuzey" (Beiting'den) kelimesinin Uygurca şekli gibi

⁵ Bundan başka, Türkçe . . . eliñä qılınıtım tabirinin, CLAUSON'a ait İngilizce (= «I ... grew up for (i.e. as a subject of) the realm of ... [= "ben ... 'nın memleketi için (yani ülkedeki idareye tâbi olarak) büyüdüim"]» = «je ... suis devenu adulte sous le règne de [...] [= "ben ... 'nın hakimiyeti altında erişkin [reşid] hale geldim"]» şeklindeki çevirisi, gerçektende Bay BAZIN tarafından (= «je suis venu au monde sous ... [= "... [hakimiyeti?] altında dünyaya geldim [doğdum?]]"» şeklinde) yapılan tefsirden daha az sarıdır, fakat bu parçanın anlamı, daha ziyade Bay BAZIN'in öne sürdüğü farklı tefsire uygun düşmektedir.

görülmesi de pek savunulamaz; zira o zamanda, Çince kuzey kelimesinin son sessiz harfi kaybolmamıştı; geç devir Uygurcası ile yazılmış bir başka metinde de pig veya big'e, yani peg veya beg'e tesadüf ediyoruz. Aynı mütâlaa, Çince, pay'ın yerine kullanılan, bai = "beyaz" kelimesinin Uygurca karşılığı olabilecek olan *pe için de geçerlidir; Çince Hexi kelimesine karşılık (*Histoire Secrète des Mongols* adlı eserde: < ya-si > Qaşin) Uygurca'daki *gā-sī (datif-lokatif qa ile?) [kelimesinin çözümlenmesi] de daha az zor değildir. Öyle görünüyor ki, Xi'an'ın kuzeyinde, 35. paralelin yakınında Shaanxi bölgesinde bulunan Beyaz Irmak Baishui'nin (bk. *Zhongguo Gujin Diming da Cidian*, Minguo 20, 245c; bu ırmağın adı aynı zamanda bir vilâyetin de adıdır), ki kaynağı "siyah"dır (Wunichuan, Siyah Çamur Irmağı), (şayet Ötükān [Ötüken] ile Tanglar'ın başkenti arasındaki güzergâhda değilse) (Chang'an = Xi'an) bir Uygur delegesinin yazlık yerleşim yeri olabilmesi için daha güneyde kalması gerekir ve ayrıca TBČΓ adının da (MALOV: Tabčay veya Tabičay?) Tabyač = Çin kelimesine karşılık olarak anlaşılması büyük yanılıdır. Datif-lokatif qa'dan sonra gelen Bartiγ şekli, = "sen [...] için gittin, buradan ayrıldın" anlamında yorumlanabilirse de, bu biraz olağan dışı bir açıklama olur. Qara başiγ için aküzatif takısının belirli olması daha az tuhaf görüldüğü gibi, yayla- = "yaylaya çıkmak, yaylamak" fiili de mutad bir şekilde lokatif takısı ile beraber kullanılır.

Pierre HOUANG'ın bir çalışmasının (*De Calendario Sinico et Europaeo*, Zi-ka-wei 1910) yardımıyla Bay BAZIN'in tanzim ettiği ve takvim usûlünün bazı eski Uygur anıtlarında da görüldüğü Çin takvimi, altmışlık [altmış yıllık] devrenin On İki Hayvanlı sıralaması ile tertib edilmiş Beş Unsur düzeninde olup, daha sonra Mogollar ve Tibetliler tarafından da kullanılan ve genellikle bilinen takvimlerden farklı idi (ss.238-240; bu [Beş] Unsurların değişik düzenlerini *Gujin Tushu Jicheng*'in *Wuxing Bu Zalu*, fasikül 8, yaprak 59a, 59b'si ile karşılaştırınız). Bu suretle BAZIN, meselâ F.W.K.MÜLLER tarafından neşredilmiş kazıklar üzerinde yer alan bazı yazıtlar da dahil olmak üzere, X. yüzyıla ait birçok anıtın tarihinin tesbit, tanzim ve tarihlendirilme işlemlerini düzeltmek olanağı bulmuştur (ss.251-273).

Yazar, runik harfli mezartaşlarının kolofon [≅ yazının, metnin künyesi] bölümlerinin çevirilerini yaparken, kökeni sözde Çince olan biti- kelimesine dikkat çekerek, bunu = "(... fırça ile) yazmak" olarak tercüme ediyor; her zaman karşılaştırarak bakınız: L.LIGETI, *Mongolian Studies*, Budapest 1970, ss.298-299, not 60: buna göre, şayet çok eski devirlerde kelimenin eski Çince'den

ödünç alındığını kabul etsek bile, kelimenin sapkın morfolojik yapısını izah etmemiz zor olacaktır. Genellikle Çince'den alınmış iğreti bir kelime şayet bir fiil ise la takısını taşıması lâzım gelir (krş. belki, ungl-a-), ayrıca, kelimenin ve Çince işaretin [harfin] yazı fırçasını simgeleyerek göstermesi (> Uygurca biir > Mogolca; krş. Mançuca fi < Çince) eski Türkler'de çok nadir görülen bir durum olup, aslında, tahta ya da bambudan mamul mürekkepli yazı kalemi manasını [ve simgesini] ifade etmektedir.

öz qonuq(i) = “candan misafir, teklifsiz misafir” tabirinin, ruhî [tinsel] ortam için mecazî bir anlamı vardır (IV. bölüm, 63-64[. paragraflar], ss.280-281), “candan misafir” anlamını gösterirken, sanki daha çok “ruhun yerleşebileceği içten [özge] bir yer”i işaret ediyor (RAHMETÎ [R.R.ARAT]'de bunu böyle yorumlamıştır). Aynı tabir KÂŞYARÎ [KAŞGARLI MAHMUD]'de geçen bir dörtlükte de teyid edilmiştir: bardî közüm yaruqî / aldî özüm qonuqî / qanda ärünç qanıqî / amdî udîin oğyurur (uzun seslilerin işaretlerini sehven unuttum), [*Divanü Lûgat-it Türk Tercemesi*, I, (çev. Besim ATALAY), TDK. yay., Ankara 1939, ss.46-47], Bay DANKOFF ve Bay KĒLLY'e göre (I, 95): = «the delight of my eyes has gone / he took away my spirit (when he departed) / where can he be now / he wakens me from sleep [= “gözlerimin sevinci [görme zevki, nuru] gitti / (o ayrıldığı zaman [ölürken]) benim ruhumu [da] alıp götürdü / şimdi o nerede olabilir / o beni uykudan uyandırır”]» (tekrar krş. BROCKELMAN, Besim ATALAY, *DTS.*). Arabça tercümeyle takib etmesine rağmen dörtlüğün bu açıklaması, a ve b mısralarının birbirine mükemmel uyum sağlaması ve bu arada qonuqî kelimesinin sonunda aküzatif takısının olmayışı, bu mısralar için şu şekilde başka bir çeviri olasılığını akla getiriyor: = “gözlerimin ışığı [nuru] gitti, ruhumun meskeni ('nde olan kişi) (= [ki] benim ruhum [da] orada ikamet eder = benim sevdiceğim [cananım]) onu [gözlerimin nurunu] alıp götürdü”.

Uygurca kunçi tabirinin, (qu-nçi hususunda, sert quaçi kelimesinde olduğu gibi, q, Çince'de γ veya λ vasıtasıyla ifade edilebilir) *çunki < Çince zhongqi = “statio principalis [= “temel, esas durum”]”in (288, 366; zhong = “central [= “merkezî”]”, qi = “vapeur, saison [= “buhar, mevsim”]”) metatetik [aynı kelime içinde harflerin yer değiştirmesi] bir şekli olarak karşımıza çıktığı görüşünü kabullenmek oldukça zordur.

XI. bölümün (ss.498-525) tamamı, aynı zamanda Bay BAZIN'in Türk tarihindeki olayların zamanlama tasnifi üzerindeki çalışmaları arasında aslî bir

yeri olan, “Yedi yıldızlar [≡ Güneş sistemi'nin yedi gezegeni?] takvimi”nin izlerine hasredilmiş olarak karşımıza çıkıyor.

Bay BAZIN XI. bölümde Ol'khon adasında bulunan runik harfli bir eğirmen [çıkırcık, fırdöndü, çarkıfelek, yıldız falı, ...] yazıtını çözümlemiş; O, bu yazıtta, dört önemli miad sürecinin [takvim tabirinin] birbirini izleme serisini/sirasını görebilmiş: *ärliḡ* (*ärkliḡ*'in eski bir lehçe şekli olsa gerek) = “sabahçı [sabah vaktinde görülebilen] Venüs [= “seher yıldızı, Çoban yıldızı, Zühre”]”; *arqar ay* = “vahşi dişi koyun [marya] ayı [yıldızı]” [≡ koç burcunun ayı olabilir?]; *bič'in* = “Kesik”, Güneş batarken [Güneş'in hareketinin karşıt hareketi olarak...] doğan Yedi yıldızlar (*bič-*/*bič-* = “kesmek” fiilinden türemiş türev, s.505, bu kelime “maymun” anlamına gelen *bič'in*'den farklıdır)⁶; *qiš* = “kış” ve [?] *ülgär* (< *ülkär*) = “Yedi yıldızlar”.

Bay BAZIN, *arqar ay* (metnin en açık ve net harfleri için H.N.ORKUN'un hususî okuyuş şekli [geçerlidir]) sıfatına karşılık, buna paralel olarak Kırgızca'daki *qulja ay*⁷ = “vahşi koç ayı [yıldızı; ≡ koç burcunun görüldüğü devre]”ı zikrediyor, bu da Haziran ve Temmuz aylarına tekabül eder; *ül-* = “bölmek, taksim etmek” fiilinden *-k-* sert muzarî [aoriste] sıygasıyla (s.509) türemiş olan *ülkär*⁸ kelimesini ise, bu arada *bič'in* ve *ülgär* miad süreçlerinin eşanlamlı olduklarını da kabul edersek: Arabça *qâsim* ve Sanskritçe *kr̥ttikâ* kelimelerine *muvaẓî* olarak, = “kesik” ve “bölen/bölüştüren” ile izah etmeye çalışmış (öne sürülen bu fikirlerin nüvesi yazarın, *Acta Orient. Hung.*, X, Budapest 1960, ss.295-297'deki makalesinde neşredilmiştir).

⁶ Bilhassa, Han Woo CHOI, “On the Origin of Old Turkic *bič'in/beč'in*”, *CAJ*, 33, 1989, ss.218-227'ye bakınız; fakat yazar, ŠČERBAK ve RAMSTEDT'i de zikrederek, kelimenin İran dilleri yoluyla (krş. Farsça *bûzîna* (ve Grekçe *pi thên*) = “maymun”, DOERFER, *TMEN*, II, s.383) iki Çince kelimenin karışımından kurulduğu varsayımına inanıyor; (Bay CHOI, Bay BAZIN tarafından teklif edilen diğer *bič'in* kelimesinin etimolojik açıklamasını zikretmiyor).

⁷ *qulja* kelimesine gelince, bunun *quča* (s.502) ile ilişkisi imkânsızdır; *oona* (s.501) gibi diğer tüm kelimeler ve bu kelime Mogolca'dan gelmektedir, krş. Mogolca *uylja* ve *yulja*, Halha dilindeki *ugalj*, Kalmuk/Oirat dillerindeki *uylz/gulz* = “vahşi koyunun koçu”, [Latince] = “*ovis Ammon* [= “Ammon koyunu”]” (krş. POPPE'nin verdiği bilgilerin de yer aldığı RĀSĀNEN'in *VEWT*'si). Kırgızca'daki “Sahte Karaca” ve “Gerçek Karaca” gibi ay isimleri, orta Mogolca'daki “Sahte Toygar [Çavuşkuşu]” ve “Gerçek Toygar” ay isimleri ile paralellik arz ederler (bk. *Menggu Yiyu*'da *ügöljin* kelimesi).

⁸ *Menggu Yiyu*'da orta Mogolca *ülger*.

Oldukça muhtasar bir metne sahip olan bu yazıtın harflerinin hususî okunuş şekline dair tereddütler varsa da, Bay BAZIN metin hakkında makul ve akla yakın bir çeviri ve izah verebilmeyi başarmış; BAZIN aynı zamanda, bu eski takvim ve onun astronomik [ve astrolojik] devrelerinin adları ve bu adların kökenleri [etimolojileri] hususunda, içerisinde mühim varsayımlar barındıran bir fikir ve mütâlaa yapısı inşa etmeye de muvaffak olmuş görünüyor.

Kitabın ss.13-32'de yer alan Bibliografya kısmı tematik [kelimelerin asıl maddesine ait] gruplar halinde tertib edilip, başlıklar harfler ile gösterilmiş, meselâ: *BK = Les Neuf Notes de Paul PELLIOT*'nun başlığındaki *B* = takvimleri ve kronolojiyi, *K* = grupta on birinci sırada olduğunu gösteriyor; *OB = Codex Cumanicus*'un Kaare GRØNBECH tarafından yapılan neşrini işaret ederken, buradaki *O* = Uygur veya İslâmiyet devrine ait başka yazma eserleri, *B* = grupta ikinci sırada olduğunu gösteriyor, vb. L.BAZIN'in eserinin bu yeni baskısındaki bibliografya bölümünde pek az yeni başlık [kitab adı] göze çarpıyor, yine de bibliografyaya aşağıdaki bazı eserler ilâve edilebilir: meselâ, KÂŞYARİ'nin *Dîwân*'ının [*Dîwân-ı Lûgat-it Türk*] Robert DANKOFF ve James KELLY tarafından yapılan neşri (*Compendium of the Turkish Dialects*, Harvard University, 1982-1985); S^r. Gerard CLAUSON'un 1969 [?], [1972] tarihli eseri: XIII. yüzyıl öncesi Türkçesi'nin sözlüğü [*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*] (ayrıca CLAUSON bu eserinde, *MK*'nin çer = "zaman" kelimesini zikrediyor ve buna dair izahat veriyor); Ervan V.SEVORTJAN'ın etimolojik sözlüğü (bu sözlüğün, sesli harf ile başlayan kelimeleri ihtiva eden cildi 1974'de çıkmış, b-'li kelimelere ait olan cildi de 1978'de yayınlanmış); 1969 yılında yayınlanmış olan Antoine MOSTAERT'in Mogol astrolojisinin el-kitabı; yazarın [L.BAZIN?/A.MOSTAERT?] *Histoire Secrète des Mongols* adlı kaynak eserin bazı bölümlerini içeren ilâveli açıklamalar [notlar] şeklinde kaleme aldığı *HJAS*'da çıkmış olan yazısı; bu abidenin [?≅ *Histoire Secrète des Mongols*?] Igor DE RACHEWILTZ tarafından yayınlanmış fihristi ve tercümesi; runik harfli Uygur yazıtlarından biri olan, Terkh yazıtı üzerine yapılmış son çalışmalardan: Sergei KLJAŞTORNY'nin *Acta Orient. Hung.*, XXXVI, ss.335-366, Budapest 1982'de çıkan makalesi ve Talat TEKİN'in yine *Acta Orient. Hung.*, XXXVII, ss.43-86, Budapest 1983'de çıkan makalesi; aynı şekilde Tes (Täz) yazıtı hakkındaki makale: S.G. KLYASHTORNY, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qayan", *Acta Orient. Hung.*, XXXIX, ss.137-156, Budapest 1985; 1307 tarihli bir Bulgarca-Arabça kitabe hakkında A.RÓNA-TAS'ın *Acta Orient. Hung.*, XXX, ss.153-186, Budapest 1976'da yayınlanmış makalesi; Etil Bulgarları'na ait yazıtlar

hakkında, A.KHALIKOV-J.MUHAMETŞINOV'un *Acta Orient. Hung.*, XXXI, ss.107-125, Budapest 1977'de çıkan makalesi; (ek olarak krş. F.S.CHAKIMZJANOV, *Épigraphičeskie Pamjatniki Volžskoj Bulgarii i Ich Jazyk*, Moskva 1987); son zamanlarda *Kaogu*'da (*Archaeologia Sinica*, Beijing) yayınlanmış Uygur ve Aramî yazılarıyla [alfabeleriyle] yazılı Hıristiyan Türkler'e ait yazıtların neşri ve çözümlemeleri; Gerhard DOERFER tarafından neşredilen *TMEN*ler; vs.

Muhakkak ki, hummalı bir çalışmanın ürünü olan ve bünyesinde faydalı bilgi ve fikirler barındıran bu kitab, yukarı-Asya ve Sibirya bölgelerinde yer alan Türk ülkelerinin [ve Türk topluluklarının] dil tarihi ve kültür tarihi üzerinde çalışmalar yapacak bilim adamları tarafından uzun yıllar yararlanılabilecek temel bir araştırma eser olarak, Türkoloji kamuoyunun hizmetine sunulmuştur.

ABSTRACT***THE WORK of L. BAZIN and ABOUT SOME TERMS of
ANCIENT TURKISH CALENDARS***

This article, that is translated from French to Turkish, is a critical introduction of a book of the famous turcologue Louis BAZIN; the book is named Les Systèmes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien, which is the most important study as a degree of source at the subject of the ancient Turkish calendars and time measuring systems; the book sheds light on many of old Turkish calendars and a lot of terms of old Turkish calendar systems by studying almost all old Turkic inscriptions and historical sources.

Key words: Türk [Turk], takvim [calendar], BAZIN, kronoloji [chronology], tarih [history]